

TC-OR-5540-131

MISCELLANEA

PLAN UJAZDOWA Z 1606 ROKU

W Archiwum Wojewódzkim w Gdańsku został w r. 1957 odkryty nieznanego pochodzenia plan Ujazdowa z 1606 r. Dzięki uprzejmości Dyrekcji Archiwum, która mnie o tym odkryciu powiadomiła, a następnie przekazała plan do Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, umożliwiono opracowanie tego interesującego dokumentu. Rzuca on zupełnie nowe światło na dzieje podwarszawskiej rezydencji królewskiej w okresie poprzedzającym budowę murowanego zamku ujazdowskiego w 1619 r. Dokument ten ujawnia również nie znaną dotąd w historii polskiej architektury i sztuki ogrodowej skalę rozwiązania, stawiając je w rzędzie wielkich koncepcji planistycznych swojej epoki. Wyrazem tego była dyskusja nad referatem autora, przedstawiającego plan Ujazdowa z 1606 r. na posiedzeniu naukowym Sekcji Architektury i Urbanistyki Wydziału IV Polskiej Akademii Nauk w grudniu 1959 r.

1. NAJSTARSZE WZMIANKI O UJAZDOWIE.

Najdawniejsza relacja o Ujazdowie pochodzi z r. 1262, z okazji najazdu litewsko-ruskiego na Mazowsze i zburzenia drewnianego zamczku książąt mazowieckich. Po odbudowie w ciągu w. XIII i XIV służył on za rezydencję książęcą oraz miejsce sądów i zjazdów.¹ W XIV i XV stuleciu część gruntów wsi książęcej przeszła w ręce mieszczan warszawskich, od których drogą transakcji i darowizn niektóre łany stały się własnością konwentu augustianów.

¹ F. M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy*, Warszawa 1848, s. 3 i n.

Po śmierci ostatnich książąt mazowieckich w 1526 r. i po wcieleniu Mazowsza do Korony w 1529 r. Warszawa z uwagi na swe centralne położenie w państwie Jagiellonów staje się ważnym ośrodkiem życia politycznego, a dawna podmiejska rezydencja książęca w Ujazdowie coraz częściej bywa miejscem pobytu dworu królewskiego. W r. 1548 osiedla się tu królowa Bona wraz z córkami, aby zająć się zagospodarowaniem Mazowsza i Podlasia, stanowiącego oprawę jej posagu.² Ona to jakoby wybudowała drewniany dwór i założyła piękne ogrody.³ Za panowania Batorego miał stanąć w Ujazdowie obszerny pałac drewniany, w którym król częstym bywał gościem. W pałacu tym w r. 1578 odbyły się słynne gody weselne Jana Zamoyskiego, na których odegrana była *Odprawa posłów greckich* Jana Kochanowskiego, „podana na theatrum przed królem JM. i królową w Jazdowie”.⁴

Dalsze wzmianki o pałacu ujazdowskim pochodzą z lat 1580 (wizyta Horseya u Anny Jagiellonki) oraz 1581 (pobyt poselstwa moskiewskiego w starym dworze ujazdowskim w drodze do Warszawy).⁵ Następna, nieco obszerniejsza relacja pochodzi z r. 1596, z okazji przyjazdu legata papieskiego kardynała Henryka Gaetano do Zygmunta III. Podczas pobytu w Warszawie goście włoscy zwiedzają również Ujazdów:

„Pałac królewski z ogrodem. Pałac ten zbudowany jest z drzewa, ale bardzo porządnie, pokoje w piękne ustrojone obicia, z potężnymi przednimi kobiercami. [...] oglądanie zwierzyńca królewskiego, leżącego o mil dwie od Warszawy. Ogromny las ogrodzony, gdzie trzymają się rozmaite dzikie bestie, jako to żubry, tury, niedźwiedzie, dziki, jelenie, danielę. We środku była wysoka altana, gdzie bez żadnego niebezpieczeństwa mogliśmy na zwierzęta te patrzeć.”⁶

Wzmiankowany przez Włochów zwierzyńiec ujazdowski miał pochodzić jeszcze z czasów książąt mazowieckich, podobnie jak ogromny zwierzyńiec w pobliskiej Puszczy Osieckiej.⁷

W pięćdziesiąt lat później, już za Władysława IV, powstaje rymowany opis Warszawy z 1643 r. Jego autor, Adam Jarzębski, muzyk królewski i budowniczy ujazdowski, obok opisu murowanego pałacu w Ujazdowie, wzniesionego w 1619 r., poświęca około 30 wierszy staremu dworowi. Oto najistotniejsze fragmenty:

² A. Gieysztor, St. Herbst, E. Szwanowski, *Kształty Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1947, nr 9, s. 176.

³ W. Kieszkowski, *Zamek Ujazdowski*, „Stolica” 1949, nr 16—17.

⁴ W. TatarKiewicz, *Łazienki warszawskie*, Warszawa 1957, s. 7.

⁵ Informacje udzielone mi przez prof. W. Tomkiewicza i prof. St. Herbsta.

⁶ J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce*, t. II, Warszawa 1822: *Poselstwo kardynała Henryka Gaetano przez Gio. Paulo Mucante 1596*.

⁷ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Warszawa 1954, s. 37.

Stary dwór Ujazdowski z ogrodami.

W drugą stronę pyszne dwory
 Z drzewa, porządne obory,
 Stajnie, gumno, a na dole
 Łażnia z sadzawką w padole.
 Dwa ogrody: przestrzenniejszy
 Pod pałacem, ten zaś mniejszy,
 Choć niewielki [...]

 A ten drugi dosyć wielki,
 W nim są drzewa, owoc wszelki.
 Wkoło kwater piękne płoty
 Zielone [...]

 Nuż figownie nisko w ziemi,
 Rostą figi tuż przy ziemi;
 [.....]

 Kwiatki piękne, rozmaryny,
 Także sałaty, jarzyny.⁸

W czasie wojny szwedzkiej 1655—1657, jak wiadomo, pałac ujazdowski uległ wyrabowaniu i zniszczeniu i w tym czasie prawdopodobnie stary dwór drewniany spłonął, bowiem w drugiej połowie XVII w. nie istnieją już żadne przekazy, które by potwierdzały dalsze jego istnienie. Materiały późniejsze, zarówno plany i projekty Ujazdowa z okresu saskiego i stanisławowskiego, jak też XVIII-wieczne relacje opisowe, również nic nie wnoszą w sprawie starego dworu.

2. HIPOTEZY O LOKALIZACJI STAREGO DWORU

W oparciu o przytoczone materiały i wzmianki o starym dworze ujazdowskim podejmowane były próby ustalenia jego lokalizacji. Wobec braku bardziej szczegółowych przesłanek pozostawała jedynie interpretacja tekstów i tu opierano się głównie na opisie Jarzębskiego, jako najbardziej szczegółowym.

Zarówno Kieszkowski, jak i Tatarkiewicz, na podstawie kolejności, w jakiej Jarzębski zajmuje się wyszczególnianiem ujazdowskich budowli i ogrodów, przypuszczali, iż ów drewniany pałac, zwany starym dworem, znajdował się na południe od wąwozu Agrykoli, na terenie obecnego Ogrodu Botanicznego. Korotyński w objaśnieniach do *Gościńca* identyfikuje stary dwór z Łazienkami.

⁸ A. Jarzębski, *Gościńiec, albo Opisanie Warszawy*. W opracowaniu A. Kraushara, I. Chrzanowskiego i W. Korotyńskiego, Warszawa 1909, s. 81.

3. PLAN Z 1606 ROKU

Odkryty w Gdańsku plan, zatytułowany *Il sito della villa di Jasdovia* i podpisany na odwrocie „Alessandro Albertini, 1606”, posiada charakter zdjęcia pomiarowego stanu istniejącego zabudowy, zagospodarowania terenu i jego ukształtowania. Wykonany jest on na papierze o formacie ok. 42×59 cm, tuszem, lekko lawowany, zaopatrzony w skalę, podaną w łokciach polskich, która w przeliczeniu daje podziałkę planu ok. 1:1000, oraz w róże wiatrów określające jego orientację i szereg cyfr oznaczających długości linii poligonalnych, na których autor oparł swój pomiar. Na planie widnieje założenie rezydencjonalne, drogi, zabudowania wiejskie, skarpa i wąwozy oraz wody na dolnym tarasie.

Zespół dworski mieści się między główną drogą i skarpy. Zarys jego tworzy kształt nieregularnego czworoboku, którego część zachodnią zajmuje duży ogród, a wschodnią, bliższą skarpy, zabudowania dworskie i gospodarcze. Szeroka droga wiejska, biegnąca wzdłuż zachodniej granicy ogrodu, obudowana jest po stronie zachodniej zabudowaniami zagród chłopskich i posiada szereg odgałęzień: trzy wąskie, o charakterze lokalnych dojazdów ku wschodowi, i jedno szerokie — ku zachodowi. Południowo-wschodni wycinek planu zajmuje obszar tarasu dolnego, ogrodzony, do którego prowadzi wejście przez bramę od drogi biegnącej wzdłuż południowej granicy ogrodu. Na obszarze tym widnieją dwie sadzawki, drogi, most i grupa zwartej drzewostanu.

W nieregularnym czworoboku obszaru ogrodowego, przez podział na kwatery, równoległy do wschodniej granicy, wyodrębnia się sześć wielkich kwater prostokątnych ogrodu ozdobnego oraz szereg mniejszych kwater użytkowych, trójkątnych, trapezowych i prostokątnych. Linie podziału tworzą szerokie aleje obwodowe i wewnętrzne, z których jedna, znaczniejsza rozmiarami, stanowi kręgosłup założenia i na jej osi, przy wschodniej ścianie ogrodu, usytuowany jest w południowej części wąskiego dziedzińca wydłużony dwór. Po jego przeciwnej stronie znajduje się drugi dziedziniec, ujęty ogrodzeniem, którego północno-wschodnią część flankują zabudowania o charakterze gospodarczym. Na osi dworu, po pochyłości skarpy, biegną schody do pawilonu z małym ogródkiem kwaterowym. Na północ od tego zespołu mieszczą się dwa podwórza ujęte w czworoboki zabudowań. We wszystkich budynkach, zarówno dworskich, jak i wiejskich, przedstawiony jest schematycznie podział na wnętrza oraz forma dachu, jedynie dwór posiada szczegółowo obrysowane wnętrza, przejścia, schody i kominy oraz wymiary pomieszczeń, brak jest natomiast zarysu dachu. Jest to budowla drewniana, składająca się z korpusu głównego i dwóch skrzydeł apartamentowych,

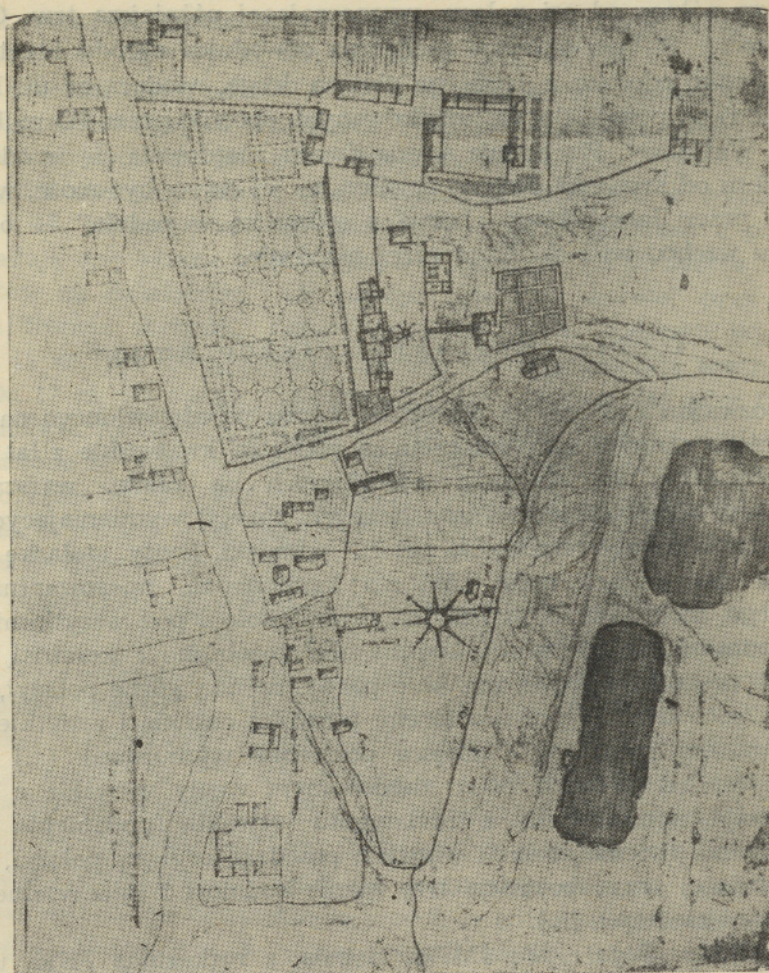
nico węższych, stanowiących jego przedłużenie. Część środkowa, o wymiarach ok. 26×11 m, składa się z sieni na osi 6×11 oraz dwóch sal z piecami i kominami 9×11 m. W sieni schody na piętro. Oba fronty korpusu głównego, od dziedzińca i ogrodu, posiadają galerie o 7 przęsłach, szerszych na osi, gdzie mieszczą się podesty o trzech stopniach. Skrzydła apartamentowe, nieco węższe od korpusu, o wymiarach ok. $10,5 \times 18$, mieszczą w sobie komnaty, alkierze, gabinety i przedsionki. Posiadają one własne wejścia przez przedsionki od podwórza oraz z gabinetów na dziedzińiec i do małego „*giardino segreto*” przy południowym froncie skrzydła. Łączne wymiary rzutu budynku wynoszą ok. 63×11 m, nie uwzględniając galerii, które poszerzają korpus główny do ok. 17 m. Na uwagę zasługuje również zabudowanie przy wschodnim dziedzińcu, na skarpie, składające się z trzech części, z których boczne podzielone są jakby na izby i alkierzyki, a część środkowa mieści w sobie urządzenie o czterech słupach narożnych, prawdopodobnie wielki komin. Wymiary rzutu tego obiektu wynoszą ok. 15×23 m, a szerokość części środkowej ok. 9 m.

W czworoboku ogrodowym, o wymiarach ok. 80×195 m i powierzchni ok. 1,6 ha, ogród ozdobny stanowi prostokąt o bokach ok. 67×137 m (w osiach dróg zewnętrznych), w którym mieszczą się kwatery w liczbie sześciu, o wymiarach ok. 35×45 m. Kwatery otoczone są płotami i regularnie rozstawionymi drzewami; w każdej znajdują się cztery partery o ściętych narożach, z ośmiobocznymi placykami na skrzyżowaniu ścieżek, na których prawdopodobnie stoją czworoboczne altany. Na narożach parterów oznaczone są drzewka lub rzeźby.

Wśród zabudowań wiejskich na wzmiankę zasługuje kilka budynków gospodarczych, prawdopodobnie stodoł, o wielobocznym zarysie jednego z boków, podobnych do wielobocznych stodoł, istniejących jeszcze na Śląsku Cieszyńskim i w okolicach Oświęcimia.

4. REKONSTRUKCJA LOKALIZACJI STAREGO DWORU

Szereg elementów planu, jak ukształtowanie terenu, a więc przebieg skarpy i zarysów wawozów, przebieg głównej drogi wiejskiej, oraz orientacja stosunkowo łatwo pozwalają na szczegółowe zlokalizowanie starego dworu i ogrodu na terenie Ujazdowa. Pomocą w tych rozważaniach są nie tylko plany ujazdowskie z czasów saskich, na których czytelne są relikty dawnego założenia, a w szczególności ogród wraz z jego dawnym podziałem, włączony później do znacznie większego ogrodu pałacowego,

1. A. Albertini: Plan Ujazdowa z 1606 r.

oraz układ komunikacji i zabudowy wiejskiej, ale też i współczesny mam plan zagospodarowania tego terenu, w którym plan z 1606 r. znajduje punkty zaczepienia: droga będąca przedłużeniem ul. Wiejskiej oraz wąwóz Agrykoli. Oba te szlaki posiadają w obu planach identyczną orientację, co pozwala na stosunkowo szczegółowe usytuowanie dworu i ogrodu w stosunku do murowanego pałacu z 1619 r.

Oś starego dworu, biegnąca, z nieznacznym odchyleniem na południe, ze wschodu na zachód przez ogród, znajdowała się w odległości około

175 m na północ od osi pałacu, wyznaczającej późniejszą tzw. Oś Stanisławowską. W tym układzie zachodnia obwodnica ogrodu identyfikuje się na długim odcinku z dzisiejszą główną drogą, wiodącą od ul. Pięknej do zabudowań poszpitalnych, użytkowanych obecnie przez Biuro Urbanistyczne Warszawy. Wschodnia ściana dworu znajdowała się w odległości około 20 m od krawędzi skarpy, pawilon na jej osi — być może, wzmiankowana przez Jarzębskiego „łaźnia z sadzawką w padole” — o dalsze 25 m ku wschodowi i ok. 12 m niżej niż dwór.

5. CZAS POWSTANIA STAREGO DWORU

Dla rozważań nad czasem powstania dworu przedstawionego na planie Albertiniego cennym uzupełnieniem są rachunki królewskie z lat 1602—1603, odnoszące się do prac budowlanych na zamku warszawskim i w pałacu ujazdowskim.⁹ Wśród licznych pozycji wymieniających różnego rodzaju roboty remontowe pałacu: posadzki, gonty, stolarkę i inne, widnieje interesująca nota: „Matisza kamieniarza, mieszczanina warszawskiego, zjednałem, aby wszytek dwór wkoło i pod wszytkimi pokojami podmurował, z gruntu kominy *die* rozebrane i kominki znowu wywiódł, posadzką dębową wszytkie pokoje dolne i górne położył, a sieni wielką i wschody trzy przed dworem, posadzką ceglana i wszytkie wkoło słupki murem podstawił i miejsca potrzebne wymurował. [...]

Tenże Mathis w domu nowo zbudowanym węgly wszytkie z gruntu podmurował, komin wielki z fundamentu wywiódł, fundamenta pieców z kominkami dwiema zrobił i wszędzie posadzkę ceglana położył, komin stajni wielkiej przy oboźni na trzy łokcie podniósł i [nieczytelne] przy tejże stajni zasklepił. [...]

Piotr Cieśla. Tego cieślę JMPan Bobola, z rozkazania JK M, ujednał na przeniesienie starej stajnie ku ogrodowi i wrotom przestronnego podwórza i na zbudowanie domu nowego przy tejże stajnie. [...]

27 fur tarcic, dębów i drzewa do podważenia dworu służących...”

Niezależnie od cennych wzmianek uzupełniających plan Albertiniego, jak np. „pokoje dolne i górne” co wyjaśnia dwukondygnacyjność korpusu głównego, anonsowaną schodami w sieni na planie, oraz podmurowanie słupków (galeria) — rachunki te wskazują na kapitalne roboty remontowe, jakie przedsięwzięto przy dworze, z okazji wyjazdu Zygmunta III

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Oddział I. Rachunki Królewskie, t. 299. Percepta i distributa na potrzeby Zamku Warszawskiego ... anno 1602, gdy król JMC z Warszawy do Krakowa wyjechał raczel... ann. 1603 inclusive. Wyciąg z notatek prof. Władysława Tomkiewicza, uprzejmie użyczonych do wglądu.

całkowicie detektu zale. kryzozobidow
Cieśla poz. 494, 495, 502